

مأخذشناسی

ابوالفتوح رازی

محمد نوری

مجموعه آثار کنگره بزرگداشت شیخ ابوالفتوح رازی رحمه الله - ۱۵

نوری، محمد، ۱۳۴۰ -

مآخذشناسی ابوالفتوح رازی / مجموعه آثار کنگره بزرگداشت شیخ ابوالفتوح رازی - قم: دارالحديث، ۱۳۸۴.

۲۹۴ ص. - (مجموعه آثار کنگره بزرگداشت شیخ ابوالفتوح رازی : ۱۵)
ISBN : 964 - 493 - 062 - 2

۱. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، قرن - ۶ ق. کنگره‌ها، ۲. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، قرن - ۶ ق. - کتابشناسی. الف. نوری، محمد، ۱۳۴۰، - گردآورنده. ب. عنوان.

۲۹۷/۹۷۳

BP ۵۵/۲/۹۶ م ۲ ۱۳۸۴

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

مآخذشناسی ابوالفتوح رازی

محمد نوری

مشاوران: مهدی مهریزی و علی اکبر زمانی نژاد

ویرایش: حسین نادری

جستجو و گردآوری اطلاعات مآخذشناسی: سیدباقر خلیق تهرانی، حجت‌الله شاهزیدی

محمدباقر مقدم، سهیل بیگدلی، رسول دهقان

جستجو و گردآوری اطلاعات گزاردان‌ها و توصیف‌ها: محمدرضا ملکی، مهدی عباسی

پرونده علمی: محمدرضا ملکی، اباذر نصر

نمونه‌خوانی: بتول صلواتی

نظارت بر حروف‌نگاری و تنظیم مدخل‌ها: فخرالدین جلیلوئند

مجموعه آثار کنگره بزرگداشت شیخ ابوالفتوح رازی - ۱۵

ناشر: سازمان چاپ و نشر دارالحديث

چاپ: اول، تابستان ۱۳۸۴

چاپخانه: دارالحديث

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۱۸۰۰ تومان

آدرس: قم، خیابان معلم، نبش کوچه ۱۲، پلاک ۱۲۵

تلفن: ۰۲۵۱ ۷۷۴۰۵۴۵ - ۰۲۵۱ ۷۷۴۰۵۷۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

و ترجمان الذکر ذو الاعزاز
بحر الفضائل استناد الکمل
فخر المشککین شیخ القالہ
قد سرق الحق له بغير حق
اس الہدی ابوالفتوح الرازی
کنز المعارف الحسین بن علی
للاخذ من افضاله افضی له
نعم، و من قبل اخ له سرق^۱

۱. این ابیات را مرحوم محدث ارموی در تعلیقات کتاب التَّقْضِ از عِدَّة الخلف فی عِدَّة السلف - کتابی منظوم در تراجم احوال ائمَّه هدی علیہ السلام و علمای بزرگ شیعه امامیه اثر شیخ محمدعلی سہوری نقل کرده است. سہوری ضمن ذکر علمای قرن ششم در مورد ابوالفتوح این شعر را آورده است. نیز در کتاب بزرگان ری، نوشته محسن صادقی (ص ۱۰۳) آمده است.

فهرست مطالب

۱۳	یادداشت دبیر علمی کنگره
۱۹	مقدمه
۳۱-۱۱۸	فصل یکم: آثار مکتوب ابوالفتوح رازی
۳۳	پیش درآمد
۳۵	تبصرة العوام و معرفة مقالات الانام
۳۶	حُسنیه
۴۷	روض الجنان و روح الجنان
۱۰۹	تفسیر عربی
۱۱۰	کلمات قصار پیغمبر خاتم (ص)
۱۱۵	یوحنا
۱۱۹-۲۹۴	فصل دوم آثار درباره ابوالفتوح رازی
۱۲۱	پیش درآمد
۱۲۵	الف: کتابها
۱۲۵	ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۵۸۸-۴۸۸ق)
۱۲۷	عبدالجلیل قزوینی، عبدالجلیل بن ابوالحسن (۵۸۵-۵۰۴ق)
۱۳۰	منتجب الدین رازی، ابوالحسن علی بن عبیدالله بن بابویه قمی (۶۰۰-۵۰۴ق)
۱۳۳	بیهقی کیدری، قطب الدین محمد بن حسین (قرن ششم هجری)
۱۳۳	رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد (درگذشت ۶۲۳ق)
۱۳۳	مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر (درگذشت ۷۴۰ق)

- ۱۳۵ جرجانی، ابوالمحاسن حسین بن حسن (قرن هشتم قمری).
- ۱۴۳ مقدس اردبیلی، احمد بن احمد (درگذشت ۹۹۳ق).
- ۱۴۸ شوشتری، نورالله بن شریف الدین (۹۵۶-۱۰۱۹ق).
- ۱۵۲ حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۰۱۷-۱۰۶۷ق)؛ بغدادی، اسماعیل پاشا.
- ۱۵۴ آزادانی اصفهانی، محمدصادق بن محمد (متولد ۱۰۱۸ق).
- ۱۵۸ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۰۳۳-۱۰۴۱ق).
- ۱۵۹ مجلسی، محمدباقر (۱۰۳۷-۱۱۱۱ق).
- ۱۶۰ اردبیلی غروی حائری، محمد بن علی [درگذشت سده دوازدهم قمری].
- ۱۶۱ افندی اصفهانی، عبدالله بن عیسی یک (درگذشت سده دوازدهم قمری).
- ۱۶۴ مازندرانی حائری، محمد بن اسماعیل (۱۱۵۹-۱۲۱۵ق).
- ۱۶۴ نیشابوری کنتوری، سید اعجاز حسین (درگذشت ۱۲۸۶ق).
- ۱۶۵ تنکابنی، میرزا محمد (۱۲۳۴-۱۳۰۲ق).
- ۱۶۵ خوانساری، سید محمد باقر (درگذشت ۱۳۱۳ق).
- ۱۶۷ واعظ تهرانی، ملاباقر (درگذشت ۱۳۱۳ق).
- ۱۶۸ تفرشی، میر مصطفی.
- ۱۶۸ طباطبایی، محمدکاظم بن محمدیوسف.
- ۱۷۴ نوری طبرسی، حسین بن محمد تقی (درگذشت ۱۳۲۰ق).
- ۱۷۶ علیاری تبریزی، ملاعلی (۱۲۳۶-۱۳۲۷ق).
- ۱۷۷ سهوری، محمدعلی (درگذشت ۱۳۲۸ق).
- ۱۷۸ معصومعلیشاه، محمد معصوم بن زین العابدین (۱۲۷۰-۱۳۴۴ق).
- ۱۷۸ مامقانی، عبدالله بن محمد حسن (۱۲۵۲-۱۳۱۱/۱۲۹۰-۱۳۵۱ق/۱۸۷۲-۱۹۳۲م).
- ۱۸۰ شیرازی، ابن یوسف.
- ۱۸۴ قمی، شیخ عباس (۱۲۵۴-۱۳۱۹/۱۲۹۴-۱۳۵۹ق).
- ۱۸۶ صدر، سید حسن (۱۲۷۲-۱۳۵۴ق/۱۸۵۶-۱۹۳۵م).
- ۱۸۶ قزوینی، محمد (علامه قزوینی) (۱۲۵۶-۱۳۲۸).

۱۹۵	بهار، محمد تقی مشهور به ملک الشعراء بهار (۱۲۶۵-۱۳۳۰/۱۳۰۴-۱۳۶۹ق)
۱۹۶	امین، سید محسن (۱۲۸۴-۱۳۷۱ق/۱۸۶۵-۱۹۵۲م)
۲۰۰	صفا، ذبیح الله (۱۲۹۰- [۱۳۸۲])
۲۰۲	مدرس تبریزی، محمد علی (۱۲۵۸-۱۳۳۳/۱۳۷۳ق)
۲۰۳	دهخدا، علی اکبر (درگذشت ۱۳۳۴)
۲۰۷	کحاله، عمر رضا
۲۰۷	شریف رازی، محمد (متولد ۱۳۰۱)
۲۰۷	اسدی زاده، پرویز (زیر نظر) (متولد ۱۳۲۲)
۲۰۸	رضوی کاشانی، سید محمد حسین
۲۰۹	نفیسی، سعید (۱۲۷۴-۱۳۴۵)
۲۰۹	حقوقی، عسکر (متولد ۱۲۹۹)
۲۱۳	آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۲۵۵-۱۳۴۸)
۲۱۹	امینی، عبدالحسین احمد (معروف به علامه امینی) (۱۲۸۱-۱۳۴۹/۱۳۲۰-۱۳۹۰ق)
۲۲۰	معین، محمد (۱۲۹۱-۱۳۵۰)
۲۲۱	مشار، خان بابا (متولد ۱۲۷۹)
۲۲۲	شعرانی، ابوالحسن (۱۲۸۱-۱۳۵۲)
۲۲۴	اعلمی حائری، محمد حسین (درگذشت ۱۲۸۱-۱۳۵۴ق/۱۳۹۳ق)
۲۲۵	گرایلی، فریدون
۲۲۶	حقیقت، عبدالرفیع (متولد ۱۳۱۳)
۲۲۷	مصاحب، غلامحسین (۱۲۸۹-۱۳۵۸)
۲۲۷	مطهری، مرتضی (۱۲۹۹-۱۳۵۸)
۲۲۸	حجتی، سید محمد باقر (متولد ۱۳۱۱)
۲۲۹	درودی، موسی
۲۲۹	دوانی، علی (متولد ۱۳۰۷)
۲۳۱	نمازی شاهرودی، علی (۱۲۹۳-۱۳۶۳)

- ۲۳۲ جرفادقانی، م. (متولد ۱۳۲۰).....
- ۲۳۴ یاحقی، محمد جعفر (متولد ۱۳۱۶).....
- ۲۳۹ حسینی دشتی، سید مصطفی.....
- ۲۴۰ سادات ناصری، سید حسن و دانش پڑوه، منوچهر (متولد ۱۳۱۷).....
- ۲۴۲ فکرت، محمد آصف (متولد ۱۳۱۵).....
- ۲۴۲ ناصح، محمد.....
- ۲۴۸ سلماسی زاده، جواد (متولد ۱۲۹۵).....
- ۲۴۹ جلالیان، حبیب الله.....
- ۲۵۰ خوبی، سید ابوالقاسم (۱۳۷۱-۱۲۷۸).....
- ۲۵۰ طباطبایی اردکانی، سید محمود (۱۳۷۲-۱۳۱۵).....
- ۲۵۱ حاج سید جوادی، سید احمد و فانی، کامران (ناظر و سرویراستار).....
- ۲۵۳ بجنوردی، سید کاظم (سرویراستار).....
- ۲۵۵ آذرنوش، آذرتاش (متولد ۱۳۱۶).....
- ۲۶۵ طباطبایی مجد، غلامرضا.....
- ۲۶۵ دانش پڑوه، محمد تقی (۱۳۷۵-۱۲۹۰).....
- ۲۶۶ حاج سید جوادی، سید کمال (زیر نظر).....
- ۲۶۶ استادی، رضا (متولد ۱۳۱۶).....
- ۲۶۸ خرمشاهی، بهاء الدین (سرویراستار) (متولد ۱۳۲۴).....
- ۲۶۹ معرفت، محمد هادی.....
- ۲۷۰ ایازی، سید محمد علی.....
- ۲۷۳ مراقبی، غلامحسین (متولد ۱۳۲۰).....
- ۲۷۴ انوار، سید عبدالله (متولد ۱۳۰۳).....
- ۲۷۶ احمدی بیرجندی، احمد (متولد ۱۳۰۱).....
- ۲۷۸ حسینی جلالی، سید محمد حسین.....
- ۲۷۸ علوی مهر، حسین (متولد ۱۳۳۱).....

۲۷۸	صادقی، محسن
۲۸۲	حافظیان بابلی، ابوالفضل و صدراپی خویی، علی
۲۸۳	آرنولد، ت. و. م. ت. هوتسما و ر. هارتمان (ویراستاران)
۲۸۴	یارشاطر، احسان (سر ویراستار)
۲۸۶	ب. پایان نامه ها
۲۸۶	حسینی زاده، محمد حسین
۲۸۶	حقوقی، عسکر
۲۸۶	حقی، محمد مهدی
۲۸۷	عنایتی، عبدالعلی
۲۸۷	فتحی، فاروق
۲۸۸	نعمت زاده، پرویز
۲۸۸	ج مقالات
۲۸۸	بینش، تقی
۲۸۸	حقوقی، عسکر
۲۸۹	خرمشاهی، بهاءالدین
۲۸۹	خزاعی، محمد حسن
۲۸۹	دوانی، علی
۲۸۹	ذاکری، مصطفی
۲۸۹	رفیعی، علی محمد
۲۹۰	زادهوش، محمدرضا
۲۹۰	ساغروانیان، جلیل
۲۹۰	صفری نادری، حسن
۲۹۰	عاشوری تلوکی، نادعلی
۲۹۰	عاطفی، حسن
۲۹۱	عزیزی، ف.

- ۲۹۱ فیاض، علی اکبر
- ۲۹۱ قزوینی، محمد (علامه قزوینی)
- ۲۹۲ مبلغ، محمد حسین
- ۲۹۲ مهدوی‌راد، محمد علی
- ۲۹۲ مهیار، محمد
- ۲۹۲ مؤذن جامی، محمد مهدی
- ۲۹۲ ناصح، محمد مهدی و یاحقی، محمد جعفر
- ۲۹۲ نفیسی، سعید
- ۲۹۳ هوشیار، رضا
- ۲۹۳ یاحقی، محمد جعفر

یادداشت دبیر علمی کنگره

شهر ری، یکی از پایگاه‌های کهن تشیع و مهد رشد و بالندگی عالمانی چون کلینی، صدوق، ابوالفتوح رازی و... بوده است.

طرح گرامیداشت بزرگان و عالمان ری، از نیمه دوم سال ۱۳۸۰، در دستور کار آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام و مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحديث قرار گرفت.

نخستین همایش از این سلسله، در بهار ۱۳۸۲ با برپایی کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم علیه السلام آغاز شد و اکنون، دومین همایش از این سلسله، به بزرگداشت شیخ ابوالفتوح رازی رحمته الله مفسر قرن ششم هجری، اختصاص دارد.

دبیرخانه علمی کنگره بزرگداشت شیخ ابوالفتوح رازی، از نیمه دوم سال ۱۳۸۲ و پس از برگزاری کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام با اهداف زیر، کار خود را آغاز کرد:

۱. معرفی و بزرگداشت شخصیت علمی و معنوی شیخ ابوالفتوح رازی،
 ۲. تحقیق و پژوهش در میراث به جا مانده از آن مفسر و دانشمند کم‌نظیر،
 ۳. شناخت جایگاه و تأثیر تفسیر ابوالفتوح بر سایر تفاسیر (اعم از تفاسیر شیعه و اهل سنت)،
 ۴. ترویج معارف قرآنی و حدیث اهل بیت علیهم السلام،
- محصولات علمی کنگره که در این بیست ماه به ثمر رسیده‌اند و هنگام برپایی کنگره عرضه می‌شوند، از این قرارند:
یک . مجموعه آثار کنگره	۲۰ جلد
دو . ویژه‌نامه‌های مجلات	۴ مجله
سه . خبرنامه کنگره	۴ شماره
چهار . لوح فشرده متن تفسیر ابوالفتوح و مجموعه آثار کنگره	

گزارش اجمالی این چهار محور، به قرار زیر است:

یک. مجموعه آثار کنگره

مجموعه آثار کنگره که به صورت مکتوب در بیست مجلد عرضه می‌گردد، در نه حوزه، بدین شرح، ساماندهی شده است:

۱. مجموعه مقالات کنگره

جلد ۴

از مجموع هفتاد مقاله رسیده به کنگره، ۴۳ مقاله پس از ارزیابی علمی برگزیده شده‌اند که در سه موضوع، دسته‌بندی شده، به چاپ می‌رسند:

جلد ۲

الف. روش تفسیری ابوالفتوح رازی (۲۱ مقاله)

جلد ۱

ب. مباحث کلامی در تفسیر ابوالفتوح رازی (۱۰ مقاله)

جلد ۱

ج. گوناگون (شامل: فقه و اصول، کتاب‌شناسی و...) (۱۲ مقاله)

جلد ۳

۲. شناخت‌نامه ابوالفتوح رازی

آنچه درباره شیخ ابوالفتوح رازی و تفسیر وی در لایه‌های کتاب‌ها و یا به صورت مقاله و رساله تدوین یافته بسیار است. مجموع این اطلاعات و تحلیل‌ها، در سه مجلد، بدین ترتیب، سامان یافته است:

جلد ۱

الف. شناخت‌نامه ابوالفتوح رازی (علوم قرآن در تفسیر روض الجنان)

جلد ۱

ب. شناخت‌نامه ابوالفتوح رازی (شرح حال)

جلد ۱

ج. شناخت‌نامه ابوالفتوح رازی (کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی)

۳. تصحیح کتاب «تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی» تألیف دکتر عسکر حقوقی

جلد ۳

کامل‌ترین اثری که تاکنون درباره تفسیر ابوالفتوح رازی نگارش یافته، کتاب سه جلدی مرحوم دکتر عسکر حقوقی است که قریب به پنجاه سال از تألیف و چهل سال از انتشار آن می‌گذرد و تاکنون نیز تجدید چاپ نشده است.

تصحیح علمی این کتاب، با استخراج مصادر اقوال و ارجاع پانویست‌ها به چاپ

جدید تفسیر، و ویرایش و صفحه‌آرایی جدید، بخشی از کارهایی است که بر روی این اثر انجام شده است.

۴. نمایه موضوعی و فهرست‌های فنی تفسیر ابوالفتوح رازی جلد ۳

از آن‌جا که سه چاپ اول^۱ تفسیر ابوالفتوح، دارای فهرست‌های فنی نیست و چاپ اخیر (آستان قدس رضوی) نیز نمایه موضوعی ندارد و فهرست‌های هر جلد آن به تفکیک و در پایان همان جلد چاپ شده است، تهیه نمایه موضوعی و فهرست‌های فنی جهت استفاده از این گنجینه معارف قرآنی امری ضروری می‌نمود. بدین جهت، با استفاده از محققان بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی و برخی فضلاء قم، مجموعه «نمایه موضوعی و فهرست‌های فنی» در سه جلد، بدین شرح، آماده شد:

الف. نمایه موضوعی جلد ۱

ب. فهرست‌های عمومی و فنی جلد ۱

ج. فهرست اشعار فارسی و عربی جلد ۱

۵. پژوهش‌نامه تفسیر ابوالفتوح رازی جلد ۱

جایگاه بلند تفسیر ابوالفتوح رازی سبب شده است که تاکنون پانزده پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری و کتاب مستقل درباره آن تدوین شود. گزارش تفصیلی و علمی از این پایان‌نامه‌ها و کتاب‌ها و استخراج نکات بدیع علمی و آرای نو در آنها، بن‌مایه و اساس این کتاب است.

۱. تاکنون تفسیر ابوالفتوح رازی در چهار نوبت به چاپ رسیده است:

۱. چاپ پنج جلدی با تصحیح ملک الشعرای بهار و خاتمه الطبع علامه محمد قزوینی.

۲. چاپ ده جلدی با تصحیح میرزاهدی الهی قمشای.

۳. چاپ دوازده جلدی با تصحیح علامه میرزا ابوالحسنی شعرانی.

۴. چاپ بیست جلدی بنیاد پژوهشی‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

جلد ۱

۶. زندگی‌نامه ابوالفتوح رازی

گرچه درباره شیخ ابوالفتوح رازی در لا به لای کتاب‌های تراجم و تفسیر، شرح احوال‌هایی آمده، اما تاکنون درباره وی، اثری مستقل و قابل استفاده برای عموم در دسترس نبوده است. این زندگی‌نامه به انگیزه معرفتی ابوالفتوح و تفسیر او (روض الجنان) برای فارسی‌زبانان (بویژه جوانان و دانشجویان) است.

جلد ۲

۷. بازنویسی داستان‌های تفسیر ابوالفتوح

تفسیر ابوالفتوح، حاوی داستان‌های بسیار است که مرحوم دکتر عسکر حقوقی، اکثر آنها را در یک جلد در کتاب خود آورده است. با توجه به سازندگی داستان، مجموعه‌ای از این قصه‌ها که حاوی مطالب اخلاقی و معنوی (بویژه در ضمن شرح احوال پیامبران و پیشوایان دینی) است، گزینش و برای استفاده بهتر جوانان، با ادبیاتی امروزی، بازنویسی شده است. این مجموعه در دو جلد رقیعی عرضه می‌گردد.

جلد ۱

۸. مآخذشناسی ابوالفتوح رازی و تفسیر وی

این کتاب، حاوی گزارش تطبیقی و توصیفی از آثار ابوالفتوح و آنچه درباره ابوالفتوح در قالب کتاب، مقاله، پایان‌نامه و یا ضمن کتاب‌ها، به فارسی، عربی و برخی زبان‌های اروپایی، تاکنون عرضه شده است.

جلد ۲

۹. حواشی علامه شعرانی بر تفسیر ابوالفتوح

علامه میرزا ابوالحسن شعرانی، حواشی عالمانه و سودمندی بر تفسیر ابوالفتوح دارد که چون در ضمن یکی از چاپ‌های پیشین منتشر شده، مهجور مانده است. مجموعه این حواشی، استخراج گردیده، که در قالب دو جلد عرضه می‌گردد.

دو. ویژه‌نامه‌های مجلات علمی

بر اساس پیگیری‌ها و توافق‌های به عمل آمده از سوی دبیرخانه علمی کنگره،

مجلات: ۱. پژوهش‌های قرآنی، ۲. بیّنات، ۳. آینه پژوهش، ۴. علوم حدیث، هم‌زمان با برپایی کنگره، یک شماره خود را ویژه «ابوالفتوح رازی و تفسیر وی» عرضه می‌کنند.

سه. خبرنامه کنگره

تاکنون دو شماره از این خبرنامه به چاپ رسیده و دو شماره دیگر نیز در دست تهیه است که یک شماره پیش از برگزاری کنگره و یک شماره نیز در روز برگزاری آن، عرضه می‌شود.

چهار. تهیه لوح فشرده (CD) حاوی متن تفسیر ابوالفتوح و محصولات علمی کنگره
این لوح فشرده، با مشارکت مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی آماده و هم‌زمان با برپایی کنگره عرضه می‌گردد.

در پایان، از همه فرهیختگان و اندیشه‌مندان، سازمان‌ها و نهادهای علمی - پژوهشی و دست‌اندرکاران امور اجرایی که در به ثمر رسیدن این همایش سهم داشته‌اند، سپاس‌گزاری می‌شود، و به‌ویژه از: تولیت محترم آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام و ریاست محترم مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث، شورای عالی سیاست‌گذاری و شورای علمی کنگره، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، مدیران عالی آستان حضرت عبدالعظیم علیه السلام، مدیران و محققان مرکز تحقیقات دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، دانشکده علوم حدیث.

مهدی مهریزی

دبیر کمیته علمی

تأیستان ۱۳۸۴

مقدمه

ایران در دوره اسلامی در عرصه دانش‌های گوناگون ترقی و توسعه فراوان یافت و دانشمندانی بزرگ ظهور پیدا کردند که زندگی شخصی و حیات اجتماعی و آثار علمی و خدمات فرهنگی آنان اعجاب برانگیز و شگفت‌زا و شورانگیز است. هر کدام از دانشمندان مسلمان ایرانی را که در نظر آورید، ابداعات و خلاقیت‌هایی داشته که تا ابد، مایه افتخار و مباهات مسلمانان ایرانی است. یکی از اینان ابوالفتوح رازی است که این در مجموعه اطلاعات آثار وی، آثار درباره او، وابستگان، معاصران، همچنین اطلاعات منابع درباره عصر و زیستگاه او گرد آمده است.

ابوالفتوح را در یک سطر می‌توان اینگونه تعریف کرد: سلسله‌جنبان دین‌پژوهی در حوزه ادبیات و فرهنگ فارسی و در مرزهای شیعه اثنی عشری. او آغازگر جریان تفسیرنگاری فارسی در عرصه شیعه بود و تشیع مردم ایران در این روزگار مرهون زحمات او است. در آن روزگار که عربیت با خلافت سنی ممزوج شده بود، با تلاش‌های امثال ابوالفتوح تشیع با ایرانیت هماهنگ شد. اگر فردوسی را پدر ادبیات فارسی در دوره اسلامی دانسته‌اند، باید ابوالفتوح را پدر فرهنگ شیعی ایرانیان دانست؛ زیرا از رهگذر فعالیت‌های او بود که مایه‌های شیرین و دلنشین زبان فارسی در خدمت آموزه‌های شیعه درآمد.

۱. نام کامل او جمال الدین حسین بن علی بن محمد بن احمد خُزاعی است که حدود ۴۸۰ ق به دنیا آمده و پس از ۵۵۲ ق / ۱۱۵۷ م از دنیا رفت. مهمترین القاب و عناوین مشهور او عالم و مفسر است. اغلب او را به عنوان مؤلف تفسیر *روض الجنان و روح الجنان* می‌شناسند.

ابوالفتوح در برخی از علوم متداول زمان خود استاد بود؛ تفسیر او بیانگر تبحر وی در نحو، قرائات، فقه، اصول فقه و تاریخ است. منتجب الدین از وی با تعبیر «الامام السید ترجمان کلام الله تعالی» یاد کرده و او را عالم، واعظ و مفسر دین دانسته است. پژوهشگر دیگری بنام کیدری از او با عنوان «الشیخ الامام» نام برده است. او از دودمانی بزرگ برخاست و در خاندان او دانشمندان مشهور قد برافراشتند. به طوری که بعضی از مؤلفان قدیمی این خاندان را با اهمیت و قابل مطالعه دانسته‌اند. افندی از آنان با عنوان سلسله‌ای معروف از علمای امامیه که هر یک تألیفات متعدّد داشته‌اند، یاد کرده و اطلاعات و تحلیلهایی درباره آنها عرضه کرده است. نسبت ابوالفتوح و خاندانش به نافع بن بدیل بن ورقاء خُزاعی می‌رسد. از همین رو نژادی عربی دارند. زمان مهاجرت اجداد رازی به ایران روشن نیست، ولی احتمالاً در سده‌های ۱ و ۲ ق / ۷ و ۸ م بوده است که نخست در نیشابور مسکن گزیدند. به همین دلیل، جدّ دوم ابوالفتوح، ابوبکر احمد بن حسین بن احمد با نسبت نیشابوری خُزاعی خوانده می‌شد.

عموی پدر ابوالفتوح، ابو محمد عبدالرحمن بن احمد، مفید نیشابوری از محدّثان بلند پایه امامیه در عصر خود بوده و نزد اهل سنت نیز فردی شناخته شده است. وی از شاگردان سید مرتضی، شیخ طوسی، سلار دیلمی، ابن بزّاج و کراچکی - از علمای نامدار امامیه - بود و در حدیث کتابهای معتبری نوشت. منتجب الدین، نام نیای ابوالفتوح را ابوسعید محمد بن احمد دانسته و از وی با عنوان «الشیخ المفید» نام برده است. او محدّثی چیره دست بود و تألیفات متنوّع و متعدّدی نگاشت.

اگر چه در الفهرست منتجب الدین به طور مستقل از پدر ابو الفتوح نام برده نشده است، لیکن از آنجا که ابو الفتوح از وی بهره علمی برده، می توان او را در زمره علما و دانشمندان جای داد.

دانسته ها درباره زندگی ابو الفتوح اندک است. احتمالاً در ری متولد شد و در همانجا رشد و پرورش یافت. قراین نشانگر این است که احتمالاً در حدود سال ۴۸۰ ق/ ۱۰۸۷ م زاده شده است. برخی پژوهشگران تصریح کرده اند که شاگردی وی نزد عموی پدرش، مفید ابو محمد عبدالرحمن بن احمد، نظریه فوق را تقویت می کند. دیگر استادان او، به نامهای شیخ مفید عبدالجبار بن عبدالله بن علی مقری رازی، عمادالدین ابو محمد حسن بن محمد قاضی استرآبادی و ابوالحسن علی بن الناصر بن الرضا شناخته شده اند.

برخی نوشته اند: ابو الفتوح به دلیل علاقه، بیشتر به وعظ و خطابه می پرداخت. این رویه و دلبستگی، تأثیر آشکاری بر سبک تفسیری او نهاده است. به گزارش خود ابو الفتوح در روح الاحیاب که افندی آن را نقل کرده است، مجالس وعظ او، در دوره جوانی در خان علان ری با استقبال عظیم مردمان مواجه بوده است. لذا بعضی به او رشک بردند و به دلیل سعایت حاسدان نزد والی شهر، مدتی از وعظ محروم گردید.

ابو الفتوح علاوه بر وعظ برای عموم، به تربیت شاگرد در چند رشته علمی هم همت گماشت. یکی از شاگردان برجسته او منتجب الدین رازی و دیگر شاگرد او ابن شهر آشوب است. منتجب الدین دو اثر استادش با عنوانهای *روض الجنان* و *روح الاحیاب* را نزد خود وی تلمذ کرد و ابن شهر آشوب به کسب اجازه روایت تفسیر او، *روض الجنان*، نایل آمد.

از فرزندان ابو الفتوح دو تن در شمار عالمان بودند: یکی صدر الدین علی که منتجب الدین از وی با تعبیر «فقیه دین» یاد کرده و دیگری تاج الدین ابو جعفر محمد که از او با عنوان «فاضل ورع» نام برده است.

جالب اینکه پس از فرزندان، این خاندان به رغم اینکه از نام و نشان آنها خبری نیست، آثار ابوالفتوح، شهرت و رونق می‌گیرد. اولین اطلاعات در دسترس از ابوالفتوح مربوط به اجازه‌ای در سال ۵۵۲ق است که بر اساس آن، اجازه روایت *روض الجنان* را به شاگرد خود داده است. بنابراین، گزارش آزادانی اصفهانی درباره تاریخ مرگ ابوالفتوح در ۵۴۰ق نمی‌تواند درست باشد. محدث ارموی با توجه به اجازه یاد شده و دیگر شواهد، این تاریخ را تصحیفی از ۵۵۴ق می‌داند. با این حال، از گزارش ابن حمزه مؤلف *ایجاز المطالب* که در زمان مرگ ابوالفتوح در ری بوده و سپس به مکه رفته است، چنین برمی‌آید که شیخ در بازگشت از مکه، به اصفهان رفته و این مسافرت پس از مرگ ابوالفتوح عجلی شافعی اتفاق افتاده است. ولی این گزارش نمی‌تواند از صحت برخوردار باشد؛ زیرا ابوالفتوح رازی به طور قطع در زمان تألیف کتاب *النقض* در قید حیات نبوده است.

ابوالفتوح به وصیت خودش در جوار مرقد امامزاده عبدالعظیم حسنی در ری دفن شد و گزارش شوشتری که مدفن او را در اصفهان دانسته، از اشتباه ابوالفتوح رازی با ابوالفتوح عجلی ناشی شده که در میان مردم اصفهان از سده ۱۰ق/۱۶م سابقه داشته است.^۱

۴. مطالب فوق‌گویای این است که ابوالفتوح از شخصیت‌های مبرز و فرهیخته شیعه به شمار می‌رود و بایست زودتر از این با برگزاری همایش به معرفی او اقدام می‌شد. با این حال، همایشی که توسط آستان حضرت عبدالعظیم و برخی از نهادها و مؤسسات برگزار خواهد شد، اقدامات مفیدی انجام داده است؛ از جمله کتابشناسی ابوالفتوح

۱. مطالب درباره زندگینامه ابوالفتوح از این منابع اخذ شده است: ریاض العلماء نوشته افندی اصفهانی؛ الفهرست منتجب الدین، ضمیمه تفسیر روح الجنان نوشته محمد قزوینی؛ حقائق الحقائق از محمد کیدری؛ دایرة المعارف بزرگ اسلامی؛ طبقات اعلام الشیعه از آقا بزرگ تهرانی. مناقب از ابن شهر آشوب؛ معالم العلماء از ابن شهر آشوب.

را جزء برنامه‌های خود قرار داده است که افتخار این کتابشناسی نصیب اینجانب گردید. پس از تصویب موضوع حدود دوماه مطالعه می‌کردم. در ابتدا تصوّر می‌کردم، آثار چندانی در دسترس و موجود نباشد، ولی با جستجو در آثار قدیم و جدید، مآخذ خوبی یافتیم. این اطلاعات گوناگون و متنوع است؛ بعضی درباره شخصیت و خاندان ابوالفتوح و برخی پیرامون آثار او است. در هفت فصل طبقه‌بندی شده است: فصل اول، آثار ابوالفتوح که هر اثر در دو قسمت معرفی شده است. ابتدا مشخصات صوری و ظاهری و چاپی اثر معرفی، آنگاه محتوای کتاب گزارش می‌شود. در این قسمت، آثار مرتبط با آثار ابوالفتوح، مانند ترجمه‌ها، شرح‌ها، حاشیه‌ها و... نیز معرفی می‌شوند.

در این فصل همچنین آثار قطعی الانساب، مشکوک، منتسب و منحول، بر اساس الفبای عنوان اثر مرتّب شده است.

فصل دوم، معرفی آثار قلمی و مکتوب درباره ابوالفتوح است که این معرفی هم در دو قسمت صوری و محتوایی صورت گرفته است.

آثار درباره ابوالفتوح به ترتیب تاریخ تألیف معرفی شده‌اند.

این فصل بیشترین حجم این مجموعه را به خود اختصاص داده است. در ابتدا، در مقدمه‌ای به تفصیل، مسائل مربوط به آثار درباره او توضیح داده شده است.

فصل سوم، اطلاع رسانی در حوزه خاندان و خانواده ابوالفتوح است. البته این اطلاع رسانی به صورت کتابشناسی و معرفی آثار مکتوب است؛ اعمّ از آثاری که خودشان نوشته‌اند یا آثاری که دیگران درباره آنها نوشته‌اند. این فصل به ترتیب تاریخ وفات شخصیتها است.

فصل چهارم، اطلاع رسانی در حوزه استادان و مشایخ ابوالفتوح است؛ اعمّ از آثاری که خود آنها نوشته‌اند و یا دیگران درباره آنها نوشته‌اند.

فصل پنجم، اطلاع رسانی درباره شاگردان ابوالفتوح است. نیز آثار خود آنها هم در این فصل معرفی شده است. این دو فصل بر اساس الفبای نام کوچک شخصیتها تنظیم شده است.

فصل ششم، درباره عصر ابوالفتوح است. شخصیتها تعلق و پیوند گسست‌ناپذیری با زمانه خود و مقطعی که در آن می‌زیسته‌اند، دارند؛ مثلاً برای شناخت ابن سینا تنها نمی‌توان به معرفی فعالیتها، آثار درباره او و آثار علمی خودش بسنده کرد، بلکه عصر او نیز همچون نورافکنی بر چهره شخصیت و کارهای او پرتوافکنی دارد و او را روشن می‌سازد. به همین دلیل، یک فصل به منابع درباره عصر ابوالفتوح اختصاص دادیم تا پژوهشگران با شناخت این بُعد از زندگی او، واقعیتها و رخدادهای درباره او بهتر بشناسند.

آخرین فصل درباره زیستگاه ابوالفتوح است. بیشتر سنین و بهترین دوره عمر ابوالفتوح در ری گذشت. دانش، آثار و... ارتباط زیادی با آگاهی به محل زیست او دارد. دو شخصیتی که یکی از آنها در قم زندگی می‌کند و دیگری در نجف اشرف زندگی می‌کند، دورویه و حتی دو نوع نگاه دارند. بنابراین، زیستگاه، تأثیر جدی بر دیگر ابعاد زندگی انسان دارد. در این فصل کتابها و مقالاتی که درباره زیستگاه ابوالفتوح در دوره حیات او است، آورده‌ام.

در ابتدای هر فصل، نوشتاری در توضیح نکات ضروری مربوط به اطلاعات و موضوعات همان فصل آمده است. خوانندگان محترم پیش از مراجعه به هر فصل لزوماً باید این نوشتار را مطالعه کنند.

۳. این مآخذشناسی بدون توجه به خصایص و ویژگیهای ابوالفتوح و جایگاه و منزلت آثارش در تاریخ شیعه و فرهنگ اسلامی، سامان نمی‌یابد. کتابشناسی که منزلت ابوالفتوح و آثارش را نداند، در عرضه تحلیل کتابشناسی توفیق نخواهد داشت.

اصلی ترین ویژگی ابو الفتوح اولاً ابتکارات و نوآوریهای او و ثانیاً تأثیرات او در فرهنگ اسلامی - شیعی است. مهمترین نوآوری او تفسیر نگاری فارسی او است.

گسترش فتوحات و الحاق بلاد عجم از جمله سرزمین پارس به قلمرو اسلامی و نیاز فرهنگی ایرانیان به متونی مناسب با فرهنگ ملی خودشان و احتیاج به منابع دینی به زبان فارسی، ترجمه متون را اجتناب ناپذیر ساخته بود. این نیاز از اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم قمری عیانتر شد، اما ذهنیت فقهی و نگرشهای کلامی تا سده چهارم مخالف با ترجمه بود؛ زیرا ترجمه قرآن و روایات را نوعی دخل و تصرف در نصوص الهی و مقدس می دانستند و موجب وهن قرآن یا سبک ساختن این کتاب می شمردند.

تا زمان سامانیان ترجمه و تفسیر فارسی قرآن و دیگر منابع مجاز نبود، اما نیازها آنقدر بالا گرفت که به دربار سامانی و بویژه شخص پادشاه کشیده شد و خود منصور بن نوح سامانی از فهم متون عربی اظهار عجز کرد. و بالاخره عالمان دین و فقیهان فتوای مشروعیت برگردان متون دینی به فارسی را صادر کردند.

ترجمه تفسیر طبری آغاز راه و شکستن سد بلندی بود که جلوی ترجمه کشیده شده بود. از آن تاریخ به بعد تاکنون هر چند عده ای علیه ترجمه متون دینی شبهاتی مطرح کرده اند، ولی تلاشهای آنها نتوانسته است مانعی برای پیشرفت ترجمه متون ایجاد کند و روز به روز بر تعداد و تنوع ترجمه ها افزوده می شود.

مقدمه تفسیر طبری گویای این است که زبان فارسی قدمت بیشتری نسبت به زبان عربی دارد و قبلاً همه پیامبران الهی و پادشاهان با این زبان مکالمه و محاوره داشته اند و عربی از زمان حضرت اسماعیل پا به عرصه فرهنگ نهاده است. از این رو قرآن هم باید به این زبان ترجمه شود.

در واقع، مترجمان از این طریق می خواهند برای فارسی کسب مشروعیت بنمایند تا بتوانند معضل جواز ترجمه را حل کنند و فتوای علما به مجاز بودن ترجمه را بگیرند.

همانگونه که از عبارت مقدمه تفسیر طبری پیداست، دو دلیل برای مشروعیت ترجمه آمده است: یکی ضرورت انطباق و همسانی زبان دین با زبان مردم و دیگری سابقه بیشتر فارسی نسبت به عربی و تکلم پیامبران سلف به این زبان.

ادله علمای آن زمان که به ترجمه تفسیر طبری دست زدند، آنقدر نیرومند بود که فتوای آنها را با مقبولیت همراه نمود و سد مخالفت با ترجمه شکسته شد. البته این تلاش عالمان و فقیهان سامانی به دلیل اینکه شرایط و زمینه‌هایش فراهم بود، نتیجه داد و گرنه اگر عواملی که در ادامه خواهد آمد، تحقق نمی‌داشت، معلوم نبود این فتوا به ثمر بنشیند.

از نظر زمانی نخستین ترجمه قرآن، همان ترجمه تفسیر طبری است که شامل آیات و تفسیر آیات به فارسی است، ولی برخی قدمت آن را به چهار سده پیش از آن برگردانده‌اند و ترجمه سوره فاتحه توسط سلمان فارسی (م ۳۵ق) را اولین ترجمه فارسی قرآن دانسته‌اند. داستان آن اینگونه است که اهل فارس نامه‌ای به سلمان نوشتند و خواستار ترجمه سوره فاتحه به فارسی شدند و او اینگونه نوشت: «به نام یزدان بخشاینده». سپس نامه را به حضرت محمد ﷺ عرضه کرد. کسانی همچون زرقانی این واقعه را اثبات مشروعیت ترجمه به دلیل تأیید سنت دانسته‌اند.

تاریخ ترجمه قرآن پس از ترجمه تفسیر طبری را به دلیل اینکه بسیاری از ترجمه‌ها تاریخ ندارند، نمی‌توان به طور مشخص تعیین کرد و دقیقاً گفت فلان کتاب پس از تفسیر طبری، ترجمه شده است. آیت‌الله زاده شیرازی ترجمه‌ای را با عنوان *بخشی از تفسیری کهن به فارسی به چاپ سپرد که مؤلف آن مجهول و بدون تاریخ است و فقط از ویژگی‌های نثری آن، احتمال داده‌اند، مربوط به سده سوم و چهارم قمری باشد.* برخی تفسیر سوره‌آبادی را بعد از تفسیر طبری و تفسیر اسفراینی کهن‌ترین ترجمه فارسی قرآن دانسته‌اند. تفسیر سوره‌آبادی متعلق به ابوبکر عتیق نیشابوری (م ۴۹۴ق) است و مؤلف خود، آن را تفسیر التفاسیر نامیده است. در دوره معاصر دو چاپ از آن

عرضه شده است؛ ابتدا پرویز خانلری عکس نسخه‌ای از آن را منتشر کرد و بعدها به کوشش سعیدی سیرجانی به روش جدید آن را تصحیح و منتشر شد.

در موزه پارس شیراز، ترجمه‌ای از افراد ناشناس هست که مشتمل بر سوره مریم تا پایان قرآن است و احتمال داده‌اند که این ترجمه متعلق به اوایل قرن پنجم قمری باشد.

ترجمه‌ای که با عنوان پلی میان شعر مجایی و عروضی به کوشش احمد علی رجایی منتشر شده و در واقع ترجمه آهنگین قرآن است، هر چند فاقد تاریخ است، ولی یک تحریر آن را متعلق به سده سوم و چهارم قمری دانسته‌اند.

این ترجمه‌ها هر چند تاریخ ندارد، ولی قرائن مختلف گویای تأخیر آنها از ترجمه تفسیر طبری است. البته ترتیب تاریخی آنها مشخص نیست. قرآن ری، ترجمه‌ای است که تاریخ آن سیزدهم صفر ۵۵۶ را نشان می‌دهد. نام مترجم ابوعلی بن الحسن بن محمد بن الحسن الخطیب از اهالی ری است و از معدود ترجمه‌هایی است که تاریخ دارد. این اثر با عنوان ترجمه القرآن (نسخه مورخ ۵۵۶ ق) به اهتمام محمدجعفر یاحقی منتشر شده است.^۱

با مطالعه نگارشهای فارسی در حوزه علوم قرآن از سده اول قمری تا دوره ابو الفتوح در سده ششم قمری به دست می‌آید که کار ابو الفتوح جامع‌تر، با اسلوب‌تر و حکیمانه‌تر است و او توانست فارسی‌نگاری در عرصه تفسیر را هزاران گام به پیش ببرد.

۴. ساختار و بنیان این کتاب گزارمان‌نگاری^۲ است و علاوه بر گزارش مشخصات صوری هر اثر با نگاههای درونی و بیرونی ابعاد مختلف آن اثر را گزارش می‌دهد. بخشهای این گزارمانها عبارت از: نشان دادن اقوال و نظریات مختلف درباره

۱. «تحول تاریخی ترجمه متون دینی»، محمد نوری، یادگارنامه فیض الاسلام، ص ۵۸۱-۵۸۶.

شخصیت و کتابها؛ پیگیری سیر بسط تاریخی تحلیلها و اطلاعات درباره ابوالفتوح و آثار او است.

این مآخذشناسی همچون بسیاری از کتابشناسی‌ها صرفاً مجموعه‌ای از اطلاعات صوری نیست، بلکه علاوه بر گردآوری اطلاعات صوری مآخذ، محتوا و ارتباطات و پیوندهای درونی آنها را به هم ربط داده است. سختی کار هم در تطبیقی بودن و تاریخی بودن اطلاعات است. گاه درباره یک منبع که سی کلمه درباره ابوالفتوح داشته، جهت تحلیل تطبیقی آن بالغ بر یکصد کلمه آن نوشته شده است.

در هر مورد اطلاعات مآخذشناسی همراه با نظریات آمده است؛ یعنی فقط اطلاعات صوری مآخذ نیامده، بلکه دیدگاهها هم مطرح شده است. نظریات به دو صورت منعکس شده؛ جاهایی که اهمیت داشته، به روش نقل قول، عین جمله نقل شده و در برخی موارد، نظریات ضمن تحلیل آمده است. البته در هر دو مورد مرجع و رفرنس ذکر شده است تا کاربران به راحتی بتوانند به اطلاعات مورد نظر خود دست یابند.

مجدداً تأکید می‌شود که اساس این پژوهش اولاً بر این فرضیه مبتنی است که آثار مکتوب ابوالفتوح و آثار درباره او بسط کمی - کیفی یافته است؛ ثانیاً بر بررسی تطبیقی دیدگاهها استوار شده است؛ ثالثاً توصیف منابع به روش گزارمان‌نگاری و تکیه بر برجسته‌سازی اطلاعات مهم و صرف نظر کردن از اطلاعات غیر کلیدی و معرفی صرف منابع اینگونه اطلاعات است.

مآخذشناسی به عنوان یک دانش و حرفه در حوزه اطلاع رسانی در دهه‌های اخیر پیشرفتهای چشمگیری داشته است و از مدل‌های متفاوت و متنوعی برخوردار شده است. عده‌ای می‌پندارند مآخذشناسی‌ها یک ساختار و محتوا دارند نه بیشتر. به عبارت دیگر، کتابی را که مجموعه اطلاعاتی از مشخصات صوری آثار مربوط به یک موضوع را گردآوری و تنظیم می‌کند، کتابشناسی می‌دانند. اما دانش اطلاع رسانی

تأکید می‌کند که مآخذشناسی باید متناسب با موضوع و نوع اطلاعات باشد. برای ابو الفتوح بهترین مدل و ساختاری که تشخیص داده شد، همین کارنامه حاضر است. عواملی که اینجانب را متوجه این مدل کرد، این بود که ابو الفتوح از یک سو بیش از چند اثر مکتوب انگشت شمار ندارد، و از سوی دیگر تأثیر زیادی در تاریخ فرهنگ شیعه و ایران داشته است. سومین عامل، تنوع و تعارض نظریات در حوزه آثار او است و چهارمین عامل، تحوّل منابع درباره او از قلت به متون حجیم بوده است. وقتی این چهار مقوله را کنار هم قرار می‌دهیم، به این نتیجه می‌رسیم که تأثیر گذاری این آثار قلیل را باید در قرون متمادی جستجو کرد و جاهایی که فرهنگ متأثر از این مقولات شده، را یافت و گزارش کرد. نیز آرا و نظریات متفاوت یا موازی را به روش تطبیقی تحلیل کرد تا علل تنوع آرا به دست آید.

یک نکته مهم دیگر اینکه «کتابشناسی گزارمانی» درست مانند معرفی کتاب در نشریات که اصطلاحاً بوک رویو^۱ نامیده می‌شود، به برجسته سازی اطلاعات می‌پردازد؛ یعنی با گزینش یک دسته از اطلاعاتی که مهمتر تشخیص می‌دهند، بقیه اطلاعات را حذف یا با راهنمایی خوانندگان به منابع آن اطلاعات از آنها رد می‌شوند. بنابراین، جوهره این کتابشناسی گزینشی عمل کردن است نه جامعیت.

ممکن است عده‌ای بگویند اینگونه پژوهشها جزء وظایف کتابشناس نیست. در پاسخ باید گفت کتابشناس چندین وظیفه دارد که اول فهرست سازی از مشخصات صوری منابع و دوم تحلیل و نقّادی این اطلاعات و سوم بررسی محتوای آثار است. من و همکارانم در این مجموعه تلاش کرده ایم این وظایف را به خوبی انجام دهیم. ۵. فرض است از کسانی که مرا در انجام این مهم یاری رساندند، تقدیر و تشکر شود. غیر از آقایانی که نام آنها در فهرست پدید آورندگان آمده است و هر کدام خشتی بر

بنای این مجموعه نهادند تا تکمیل گردید، لازم است از مسئولان کتابخانه تخصصی قرآن، کتابخانه تخصصی تاریخ وابسته به بیت آیه الله سیستانی، کتابخانه آیه الله نجفی مرعشی و کتابخانه دایرة المعارف بزرگ اسلامی سپاسگزاری شود. همچنین از جناب آقای مهدی مهریزی که از سر لطف همواره مرا پشتیبانی کرده و با حوصله مشاوره داده‌اند، تشکر می‌شود. از آقایان سید محمد علی ایازی، محمدکاظم رحمان ستایش و علی اکبر زمانی نژاد که نکات سودمندی را تذکر دادند و خطاهای مرا به روشنی گوشزد کردند نیز سپاسگزارم.

محمد نوری